

## II глава

### Лъчезар АНДРЕЕВ

# КЛАСИЧЕСКИ ПРИМЕР ЗА ФИЛОСОФСКА И КУЛТУРНА ДОМИНАНТА

В културата, освен нейните институционализирани форми, съществува и културно пространство. А периодите на промени са съпроводени с необходимо и неизбежно философиране.

Анализът на историята на културата показва, че при прехода от една към друга културна епоха се извършва такова реструктуриране във вътрешния строеж на културата, при което нейният "център" на екзистенциална актуалност се премества от един към друг културен компонент. Останалите компоненти започват да се ориентират по този "център", прегрупират се по него и дори започват да се оформят по негов "образец". Философията следва, подобно на другите компоненти на културата, образец, зададен от доминантата, но винаги с известен елемент на скептицизъм и критицизъм. При това тя рационализира културния фон и културната доминанта.

Въпросът е твърде сложен и предполага и мащабно изследване. В тази работа нас ни интересува само един аспект на проблема – как се осъществява единството между съмнението, скептицизма и критицизма като класически пример за философска и културна доминанта.

По-долу ще се опитаме да разгледаме тези три от основните принципи, задаващи идеала за философия от Новото време насам и осигуряващи в известен смисъл това знание, което теоретично обосновава съответния тип човешко отношение към действителността като пределно основание и норма на всеки тип човешко отношение към света.



В историята на философията на Новото време няма мислител, който в една или друга степен да не се е докоснал до проблема за съмнението, скептицизма и критицизма. Но първият философски промислен опит за разкриване природата на съмнението принадлежи на Р. Декарт.

За философията на Новото време главното е освобождаването на субекта на познанието от авторитета, традицията, канона, създаването на инвариантни, изразяващи независимостта на субекта особености на философското мислене. Едностранчивата абсолютизация на тази тенденция води до различни форми и оттенъци на скептицизма. Нека скицираме най-същественото в тях, без да се интересуваме от хронологическата им последователност. Хюм и Кант не са единствените теоретици на скептицизма, но те безспорно са от най-ярките. Един паралел между техните философски принципи вероятно ще ни помогне до известна степен да осветим в историко-философски план въпроса за философското съмнение, скептицизма и критицизма.

### 1. Съмнение и познание

И най-пристрастният изследвач на историята на философията ще признае, че в трудовете на Рене Декарт ще намерим много интересни, ярки мисли и находки, които създават възможности за различни интерпретации.

Впечатлява увеличаващото се многообразие от конкретни определения (оценки), но всички интерпретатори твърде определено проявяват склонност да подчертаят своеобразието в съмнението и "скептицизма" на Декарт. В. Винделбанд например заема една до голяма степен двусмислена позиция. От една страна, той ни убеждава, че "в лицето на Декарт се повтаря Сократовото "аз зная, че нищо не зная", а от друга страна ни заявява, че Декартовото съмнение "диша атмосферата на скептицизма... и



провежда този скептицизъм така методично и дълбоко, както нито една от теориите на самия скептицизъм”<sup>1</sup>. Струва ни се, че същото или почти същото има предвид и Х. Линднер в оценката си – “Декартовото съмнение звучи чисто скептично”<sup>2</sup>. Същевременно той утвърждава: “Декарт анализира скептицизма с цел да освободи съмнението от клетката на скептицизма”<sup>3</sup>.

По всичко изглежда, че тъкмо такива разсъждения подтикват П. С. Попов да заяви: “Скептицизмът на Декарт е предварителен и се обяснява с установката на гносеологическото изследване. Гносеологическите изводи на Декарт имат конструктивен, позитивен характер”<sup>4</sup>.

Нашата цел не е да правим разбор на тези възгледи и оценки, нито да ги подхвърляме на обстойна критическа преоценка. По-важното е да направим опит да покажем, че има редица факти, които говорят и за нещо друго, които изискват друго тълкуване. Според нас в действителност положението е следното.

Декарт започва своята философия с признаването на противоречията и спора в познанието. Обаче, оставайки в пределите на разсъдъчното мислене (което естествено е било обусловено от неговата епоха), той не е можел все още диалектически да изтълкува тропа на противоречивостта и със самото това да го преодолее. Противоречието в познанието е неизбежно, но истината трябва да бъде непротиворечива – ето тази антиномия трябвало да реши Декарт. Теоретическата капитулация на античните скептици не е могла да го удовлетвори. Преди всичко ще отбележим, че Декартовото всеобщо съмнение не е субективна прищавка, а обективно обусловено явление, представляващо необходим момент в сложния процес на развитие на човешкото познание и по своята същност насочено както срещу догматизма, така и срещу... скептицизма. Свидетелство за това срещаме в изказванията на самия Декарт: “Аз не подражавам на скептиците, които се



съмняват заради самото съмнение и предпочитат да бъдат винаги в нерешителност; обратно, моят стремеж е бил насочен към постигане на увереност”<sup>5</sup>.

Към самите думи на Декарт всеки може да прибави и интерпретациите на Хегел<sup>6</sup>, на Куно Фишер<sup>7</sup> с надеждата, че мисълта на философа ще блесне по-ясно.

Да се преодолее скептицизмът със съмнение е отчасти парадоксално положение. Но именно по този път върви Декарт. Може би това не е най-доброто средство за защита на разума, но няма в историята на мисълта всякога са били намирани най-добрите средства за най-добрите цели и най-сигурните пътища към най-добрите идеи.

За да престане да бъде схоластична и да се превърне в наука, философията според Декарт трябва да се изгради по образа на математиката<sup>8</sup>, трябва да има аксиоматичен или изцяло дедуктивен характер. За тази цел е необходимо философите да открият онези абсолютно достоверни принципи, от които логически следват всички понататъшни техни разсъждения. Като първо предварително условие за създаването на новата наука Декарт провъзгласява принципа на всеобщото съмнение (*de omnibus dubitandum*)<sup>9</sup>. Декартовото съмнение произтича неизбежно от неговото разбиране за истинното знание и е главно условие или средство за постигане на желаната очевидност. Скептическият регрес в безкрайност, предизвикан от отсъствието на критерий на истината, Декарт спира с истините, откривани от интелектуалната интуиция<sup>10</sup>. Философът изхожда от това, че за истинно може да се приеме само това, за което се знае с очевидност, че е такова, т. е. само онова, което се представя на ума така ясно и отчетливо, че няма никакъв повод да го поставяме под съмнение. Прието е Декартовото съмнение да се нарича “методично”. Преди всичко това означава, че съмнението е съставна част на Декартовия метод, че се изисква от метода. Всъщност внимателното вникване в първо правило



на метода (правило на очевидността) показва, че директивата да се съмняваме се съдържа експлицитно в нея. Проблемата за достоверността той разглежда като Архимедова опорна точка на своето учение<sup>11</sup>.

Декарт не е удовлетворен нито от здравия смисъл, нито от случайния опит, нито от субективните убеждения; той търси логическото основание, което ни дава възможност да смятаме едно или друго положение за истинно. Декартовото съмнение се определя като “методично”, защото се провежда методично в известен ред. В съгласие с изискването на своя метод за пълно изброяване, Декарт се насочва към “началата”, върху които почиват всички негови “стари мнения”. И макар в действителност никога да не се е съмнявал в съществуването на външния свят, той поставя под съмнение и него: иска да разбере какво ни дава право да приемем това положение. Вярата е недостатъчна за Декарт, на него му е нужно “да намери гарант или твърда почва”, за да издигне върху тях зданието на абсолютно достоверно знание. Затова той придава хиперболична форма на съмнението и поставя под въпрос не само материалните неща изобщо, включително и собственото си тяло, но дори и положенията на математиката. “Съмнението – посочва Ю. К. Мелвил, – се мисли от Декарт не в психологически, а в методологически план. Противоположността на съмнението за Декарт е не психологическото убеждение, а логическата достоверност”<sup>12</sup>. Въпреки някои моменти на непоследователност, съвършено ясно е, че Декарт смята съмнението като универсално необходимо за осъществяването на предварителните и подготвителните работи: за издирване на фундаментална и вътрешно достоверна принципна философия. Съмнението се препоръчва за “очистяване на ума”, за неговото дисциплиниране с цел възпитаване на способност към самостоятелно, творческо, инициативно мислене, способно активно да въздейства върху природата, да развива наука-



та<sup>13</sup>. Декарт изхожда от убеждението, че колкото по-безпределно е съмнението, толкова по-сигурна ще бъде онази истина, която евентуално може да му устои. Той свързва обосноваността на знанията със степента на неговата рефлексивност. Според Декарт именно онова знание, което е в максимална степен рефлектирано, т. е. съдържа не само посочване на своя обект, но и позоваване на условията на собствената си очевидност и достоверност, е изходна генетична и логическа основа на всяко друго.

И той наистина смята, че е открил такава истина. Ако за скептика единствената абсолютна достоверност се състои в абсолютната липса на каквато и да било достоверност, за Декарт все пак има една обнадеждаваща несъмненост. Ако аз имам основания да се съмнявам във всичко, нямам никакво основание да се съмнявам в самия акт на съмнението. Ако аз с основание се съмнявам във всяко съществуване, значи, че самият аз съм някаква реалност, съществувам. С други думи, има нещо на света (и то е единствено по рода си), в което аз поначало не мога да се съмнявам – това е фактът, че се съмнявам, съответно мисля, откъдето произтича очевидността на собственото ми съществуване. “*Cogito ergo sum*” – “Мисля, следователно съществувам”, е според Декарт една безусловна истина, която най-причудливите предположения на скептиците не са в състояние да разколебаят. И тази именно истина той издига до ранга на първи, на изходен принцип във философията<sup>14</sup>. Какво всъщност представлява *cogito*, как трябва да се разбира то, действително ли е така очевидно, истинно и какво фактически следва от него? На редица места Декарт застъпва схващането, че то е интуиция. Така в правило трето той ни уверява, че “чрез интуицията всеки може да види, че съществува, че мисли и т. н.”<sup>15</sup>.

Не може да се отрече, че Декартовото “*Cogito ergo sum*” отразява една реалност, неподлежаща на съмнение. Аз наистина нямам основание да се съмнявам в собстве-



ното си съществуване, щом като вече се съмнявам в съществуването на другите неща. Достатъчно ли е обаче само това, т. е. единствено това ли в цялата действителност представлява достоверен сам по себе си факт, заслужаващ да бъде поставен в основата на философското изследване? Отговорът може да бъде само отрицателен. При един по-внимателен анализ става ясно, че под мислене (*cogitatio*) Декарт разбира "всичко, което се извършва в нас по такъв начин, че ние сами го съзнаваме непосредствено"<sup>16</sup>. От тази гледна точка значението на думата "мислене" се разширява и съвпада със значението на съвременния термин "съзнание", което обхваща не само мислите като проява на интелекта, но и желанията, представите и усещанията. Всеки един от тези актове на съзнанието може да ни послужи като основание, за да се убедим в собственото си съществуване. "*Cogito*" като изходен принцип на философията затваря съзнанието в собствения му кръг. Познанието се оказва анализ на иманентно-субективно съдържание, чиста интроспекция. Според Декарт достоверността на познанието произтича от универсалното съмнение. То не може да премахне или да направи съмнително само себе си в качеството на мислене, което губи смисъл без мислещия субект. В "*cogito*" непосредствено е даден актът на съмнението, но обектът на съмнението не е даден, той не е ясен и тъкмо съмнението отрича неговата яснота и неговото битие. Тук основателно възникват въпросите: ако обектът на съмнението не е ясен, как се отделя един акт на съмнение от друг, откъде се взема процесът на съмнението, ако той е тавтологичен на себе си? Но ако мисленето не може да стане без субект, би ли могло да стане без обект? Може ли мисленето за нищо, мисленето за илюзии, мисленето, подозиращо своя обект в илюзорност, да бъде критерий на битието? Тук стигаме до един съществен конфликт на рационализма. Декарт откъсва мисленето от мисленото, до-



колкото при формулирането на изходен философски принцип изтъква само първото, а не и второто. Но в природата никъде няма "чиста" мисъл, мисълта е винаги мисъл за нещо. Но ако от факта, че аз мисля, мога да съдя за своето съществуване, от факта пък, че аз мисля за вещи, с не по-малко основание мога да съдя за тяхното съществуване. Това е не по-малко очевидно и достоверно, отколкото наличието на самия акт на мисленето, а оттам и на субекта.

Според нас важноста на "cogito" се състои не просто в това, че то е несъмнена истина, а в това, че Декарт възнамерява от това първо начало да извлече всички останали начала на своята философия или цялото останало знание. Струва ни се, че това е невъзможно. Защото нека не забравяме, че въпросът не е дали аз "мисля" или точно съзнавам по един или друг начин, а какво представлява мислещото (съзнаващото) аз. Важно е да се изтъкне, че от гледна точка на Декарт моето съществуване и моето мислене не са просто две качества, принадлежащи еднакво на разумната субстанция (*res cogitans*). Самата тази субстанция е едно единство на дейността на мисленето и неговия продукт – мислещото аз, вследствие на което, ако се прекрати дейността, изчезва, престава да съществува и самото аз. Във второто размишление философът изтъква, че мисленето е единственият атрибут, който му принадлежи и не може да бъде отделен от него, и че той (Декарт) съществува дотолкова, доколкото мисли: "Защото – продължава той – вероятно би могло да стане така, че ако престана да мисля, в същото време ще престана да съществувам. Сега не приемам нищо, което да не е истинно по необходимост. Следователно, по-точно казано, аз не съм нищо друго освен нещо, което мисли, т. е. дух, разсъдък или разум. Това са термини, чието значение ми бе непознато преди"<sup>17</sup>. Според Декарт само мисленето принадлежи необходимо към моята природа или същ-



ност, откъдето се заключава, че “същността се състои единствено в това, че аз съм нещо, което мисли, или субстанция, цялата същност и природа на която се състои само в това да мисли”<sup>18</sup>. До същия извод Декарт стига още в Разсъждения за метода, където, след като привежда посочените по-горе съображения, пише: “Оттук разбрах, че аз съм субстанция, цялата същност или природа на която се състои само в това да мисли и чистото съществуване не се нуждае от място и не зависи от нищо материално”<sup>19</sup>. Декартовото разбиране на съзнанието като някаква нематериална субстанция, притежаваща свои собствени, независими от обекта характеристики – една затворена същност, включваща в себе си всичко, което може да стане обект, поставя началото на идеалистическия възглед за дематериализиране на обекта. По-точно познанието не е съответствие на идеята с предмета, т. е. определено отношение на субекта към обекта, а “притежаване” или “включване” на познаваното в рамките на познаващото. От посочената основа израстват всички идеалистически спекулации срещу познаваемостта на външната действителност<sup>20</sup>.

“Cogito” предопределя съсредоточаването на Декартовите гносеологически размишления върху изучаване субективното съдържание на самото съзнание. Само така според Декарт могат да се разграничат действителното от недействителното, обективното от чисто субективното. В четвъртото размишление той разкрива източника на нашите заблуди – несъвършенството на човешката воля, и по-точно неограничената способност на нашата воля да се разпростира извън границите на разсъдъка.

“Cogito” като изходно начало на всички философски размишления на философа съдържа в зародиш дуализма на Декартовата философия. Самосъзнанието, мисълта за собственото съществуване се характеризира не само с ясност и отчетливост, т. е. с непосредствена очевидност, но



и с най-голяма достоверност. Мисленето се приема за абсолютно достоверно, независимо от каквото и да е свое познавателно съдържание. Съмнението се превръща само в мислене, само в процеса на мисленето, само в метод, който не зависи от своите положения. И тогава то се оказва неопровержимо доказателство на реалността. Съмнението, самият факт на съмнението става доказателство за реалност. За да гарантира логическото право да говори за съществуването на външната действителност, Декарт прибегва до помощта на "вродените идеи", като най-голяма "заслуга" има идеята за бога (трето размишление). В петото размишление Декарт, опрян на божията правдивост, успява да разсея хиперболичните си съмнения и да възстанови като непокътната обективната реалност на материалния свят.

Основната слабост на Декарт при формулирането на изходния философски принцип се заключава в това, че той неправомерно откъсва мисленето от сетивното възприемане, едното и другото от вещите. Оттук следва, че "Cogito ergo sum" не може да бъде затворена истина. Тя добива смисъл само при по-нататъшното развитие на концепцията за битието, при преминаването от "ergo sum" към "ergo sunt", отнесено към целия свят от многобройни, отличаващи се един от друг, притежаващи не само яснота, но и определеност обекти на познание. Не е трудно да се види също така, че формулираната "изходна точка" е дълбоко противоречива по своята същност. От една страна, едва ли би могло да се намери друго положение, което с очевидността си да изглежда по-привлекателно като "първо начало" на философията. Но същевременно едва ли има друго положение, което да е предизвикало толкова съмнения, възражения, коментарии и дискусии, продължаващи до ден днешен. Противоречивият характер на "cogito" дава възможност от него нататък да се върви по различни пътища. Тази възможност исторически е реализирана



в многообразието на направленията и школите, в лицето по-специално на субективния идеализъм, на обективния идеализъм, на дуализма, на материализма. Това се отбелязва и от Б. Ръсел, който пише, че “съвременната философия до голяма степен възприе формулировката на своите проблеми от Декарт, макар че не прие неговите решения”<sup>21</sup>. Но Декарт е актуален и за марксистката философия. “Cogito” съдържа зародиша на идеята за активността на съзнанието. То привело към идеята за съвпадението на субективната и обективна диалектика, към разкриване на реалното основание на логическото – сетивно-предметната дейност. С. Б. Церетели определя “Cogito” като класически пример на диалектическа рефлексия<sup>22</sup>. “Cogito” е първият в историята философски опит да се спаси доказателството със самообоснование, да се измени самата представа за доказателството, т. е. самообоснованието като допълнителен аргумент, че доказателството не е пряко, а представлява кръг – мисъл, развита от Хегел и реализирана напълно от Маркс. “Cogito” говори за самодостоверността на съзнанието. В самодостоверността на факта съзнание Декарт намира опорната точка против абсолютния скепсис. Така безкрайният регрес на доказателството, ударният скептически троп против рационалното познание се спира от самото съмнение, защото да се съмняваш в съмнението, означава да се утвърждава съмнението. Тук философът се изправя пред друг парадокс. Оказва се, че избавлението от претенциите на скептическото съмнение с помощта на методическото съмнение е възможно, ако се приема за абсолютно начало теоретическото знание за безусловното съществуване... на съмнението. Сега то (съмнението) се проявява не като начин на въздържане от съждения и не като метод за издирване на безусловното, очевидно знание, а като абсолютно начало на Декартовата метафизика.

И така – своите размисли за съмнението Р. Декарт



изказва в най-дълбока връзка със съдбата на метода на философското дирене. Съмнението не определя цялостното световъзприятие на Декарт, нито концепцията му за метода, а произтича така дълбоко и непринудено от неговата изходна точка на философския анализ, както от неговата натура, стояща над условностите на предвzeti философски принципи. Съмнението никога не става за него самоцел. То произтича от духа на войнстващия рационализъм и хуманизъм, за антиподи на които с право се смятат фанатизмът, обскурантизмът, догматизмът, конформизмът, и особено глупостта. Друг е въпросът, че Декарт в разсъдъчно-метафизическата едностранчивост на своя подход и неразбирането на познавателното значение на практиката не може да даде научно решение на поставените задачи. Търсенето на интуитивно очевидното първо начало на всяко знание довежда Декарт до признаване факта на личното самосъзнание за единствената абсолютно достоверна изходна предпоставка, която предопределя идеалистическия характер на неговите по-нататъшни "метафизически размишления".

Днес след толкова богата история на философията едва ли е необходимо да се оспорва постановката, че Декарт търси път от мисленето към знанието, т. е. към мисленето, адекватно на структурата на обективния свят, път, който изключва съмнението в тази адекватност. В това именно се състои методът. Ще отбележим веднага, че почти всички пишещи по този въпрос автори подхождат към него по аналогичен начин. Но има и такива, които, макар и по различен път, стигат до извода за особен "метод на съмнение". Така например Г. Г. Соловьева посочва: "...универсалното съмнение е специфичен философски метод за обосноваване на неопровержимото знание, способно да устои против скептицизма"<sup>23</sup>.

В порядък от пояснения Н. Метрошилова уточнява, че "универсалното съмнение е специфичен философски



метод, метод на научното познание”<sup>24</sup>. Целта на съмнението е “възпитаване на способности за самостоятелно, творческо мислене”<sup>25</sup> и макар да е предварителен “негативен” метод, то е свързано със социално-критически замисли”<sup>26</sup>. С малки различия е твърдението и на Ламбри Мишков<sup>27</sup>.

Тези становища срещат определено и рязко противодействие от страна на други автори. В своята книга “Съмнението и неговите граници” Х. Линднер определя гледището си по този въпрос така: “Декарт подчинява съмнението на метода. И въпреки това неговият философски метод все още не е научен метод... Неговият метод е съставна част на идеалистическата му философия, основен неин недостатък”<sup>28</sup>. И още: “Методическият принцип на съмнението при неговата (на Декарт – Л. А.) философия е отклонен в посока на идеализма”; “съмнението като методологически принцип противоречи на метафизическия характер на философията на Декарт”<sup>29</sup>.

Тук няма да анализираме подробно и да оценяваме доказателствената сила на противоречивите схващания. Защото техните автори не доразвиват и не конкретизират своите мисли. Според нас е по-приемливо становището, което разглежда съмнението като елемент на метода. Впрочем такава е ориентацията и на лансираната от нас идея за съмнението в излезлите ни досега публикации<sup>30</sup>.

В заключение смятаме за целесъобразно да насочим вниманието към факта, че в епохата на почти безусловно увлечение от метафизически установеното, твърдо неподвижното и веднъж завинаги определеното Декартово методологическо съмнение отразява движението от съмнението заради самото съмнение към съмнението заради истината; от скептичeskото към научното, диалектичeskото съмнение. Според нас тъкмо това е рационалното в изказаното от Декарт и след това подхванато от много гласове твърдение, че методологическото съмне-



ние е предпоставка и начало за адекватното знание за света. Рационалистът в някакъв смисъл определя логическото съдържание на понятието съмнение като една от формите на рефлексия. Съмнението е признак на самосъзнанието. В съмнението човек се самосъзнава. "Декарт пръв доловил – правилно посочва Г. Г. Соловьева, че съмнението е форма на рефлексията, форма на мислене, обърната преди всичко не навън, а към себе си. Обаче той образува понятието съмнение, рефлектирайки само над самия процес на познание, което засенчва обективните корени на това понятие, заставя да се отнасяме към него само като към субективен феномен"<sup>31</sup>. Декарт смята съмнението за произволен акт на свободната воля<sup>32</sup>, за еднократен акт, той все още не разбира, че съмнението е вечен спътник на познаващия разум, на творческото търсене.

Характерната особеност на философията на Р. Декарт е опитът да се синтезират философията и точните науки, а съмнението да се изведе от допустимите несъвпадения между действителността и конструкциите на интелекта, стремящ се към идеална точност и достоверност (действителност). Методологическото съмнение разкрива родството на Декартовия метод с всички следващи епохи, които ще предпочетат диалектиката пред метафизиката. Но като откъсва философията от практиката, Декарт изпада в противоречие с провъзгласения от него самия идеал на практическо полезно знание. В това е заслугата и историческата ограниченост на Декартовия възглед за съмнението: предчувствието на един нов философски принцип – (връзката на скептичното и диалектичното) и едностранчивото му формулиране. Това прозрение на Декарт бъдещата диалектическа философия коригира.

Въпреки всичко, като цяло възгледите на Декарт за съмнението и скептицизма представляват една твърде интересна, нереализирана и напълно незаслужено изоставена концепция – макар и ограничена в рамките на разсъ-



дължното мислене. Теорията за съмнението е достатъчно задължена на Декарт, макар и не толкова, колкото общата теория за метода. По мнението на историка Бокъл Декарт е “велик реформатор и освободител на европейския ум”<sup>33</sup>. Той създава нов метод и стил на философско мислене, поставя нови задачи пред философията, формулира нови философски проблеми. Декартовият метод не може да се разглежда като чужд на съвременната наука, на която в смет вид се оказва съществена и необходима съставка. Всъщност историята на философията след Декарт се състои в голяма степен от опити да се даде задоволителен отговор на поставените от него въпроси, в това число и на въпроса за мястото и ролята на съмнението в познанието.

## 2. Съмнение и скептицизъм

Съображенията за нашия повишен интерес към Хюмовия скептицизъм произтичат от една негова особеност, посочена още от Кант: Хюм е “може би най-остроумният измежду всички скептици и безспорно най-значителният с оглед на влиянието, което скептическият метод може да има за събуждането на едно основно изследване на разума”<sup>34</sup>. За разлика от своите предшественици, Хюм обосновава скептицизма със средствата на философията, т. е., както казва Фойербах, неговият скептицизъм “придобива философско значение”<sup>35</sup>.

Необходимо и не безинтересно е да подсетим за отношението на Д. Хюм към предшестващата философия на скептицизма. В своята оценка за скептицизма въобще той го разделя на краен – “пиронизъм” – и умерен. Отрицателно се отнася към първия, според който “всичко е недостоверно и нашият разсъдък към нищо не може да прилага никаква мярка за истинност и лъжовност”<sup>36</sup>. Той оценява своя скептицизъм като “смекчен”, среден между предварителния или методически скепсис на Декарт и